

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları : 19

ISSN 1303-5231

DICLE ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

HAKEMLİ DERGİ

CİLT : IX

SAYI : 2

DIYARBAKIR - 2007

KÂTİP ÇELEBİ'NİN CİHANNÜMÂ'SI VE BU KİTABA İBRAHİM MÜTEFERRİKA'NIN YAPTIĞI EKLEMELER

Kâtib Chalabi's Jihannumâ And The Additions to This Book by
Ibrahim Muteferrika

H. Hüsnü KOYUNOĞLU*

Özet

Osmanlı döneminde çok fazla eser vermiş yazarlardan biri olan ve Hacı Halife olarak da bilinen Kâtip Çelebi'nin (H. 1017-1067 / M. 1609-1657), coğrafya sahasında yazdığı Cihannümâ adlı eseri, İbrahim Müteferrika tarafından, devlet matbaası Daru't-Tibâati'l-Âmire'de H. 1145 (M. 1732) yılında basılmıştır. İbrahim Müteferrika kitabı basarken bazı eklemeler yapmıştır.

Bu makalede Cihannümâ kitabı kısaca tanıtılacak ve baskı sırasında İbrahim Müteferrika tarafından kitaba yapılan eklemeler ayrıntılı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, Hacı Halife, Coğrafya, Cihannümâ, İbrahim Müteferrika.

Abstract

Cihannümâ, a geographic book written by Kâtib Chalabi (Hadgi Khalifa, H. 1017-1067 / AC. 1609-1657), who was one of the most prolific writers of Ottoman Period, was printed in Istanbul in Daru't-Tibâati'l-Âmira (the State Printing House) by Ibrahim Mutafarrika in 1732 (H. 1145). Ibrahim Mutafarrika interspersed many additions.

In this study, a brief introduction to Jihannumâ will be made, and these additions by Ibrahim Mutafarrika will be given thorough analysis.

Key words: Kâtib Chalabi (Hadgi Khalifa), Ibrahim Mutafarrika, geography, Jihannumâ.

GİRİŞ

Kâtip Çelebi (H. 1017- 27 Zilhicce 1067 / M. Şubat 1609- 6 Ekim 1657)¹, sadece yaşadığı XVII. yüzyılın değil, tüm Osmanlı döneminin en fazla eser veren

* Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – hkoyunoglu@yyu.edu.tr

¹ Kâtip Çelebi hakkında geniş bilgi için bakınız: Kâtip Çelebi, *Süllemü'l- Vüüsül ilâ Tabakâti'l-Fühûl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa kısmı, no 1877, vrk. 271a; aynı müellif, *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*, İstanbul 1306, s. 129 vd; aynı müellif, *İslam'da Tenkid ve Tartışma Usulü (Mizânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk)* (açıklamalarla sadeleştiren: Mustafa Kara), İstanbul 1981, s. 170 vd.; aynı müellif, *Kesfü'z-Zunûn 'an Esâmî'l- Kütüb ve'l-Fümûn*, (neşredenler: M. Şerafettin Yalçınkaya- Kilisli Rifat Bilge), İstanbul 1971, I, (Ş. Yalçınkaya'nın mukaddimesi) s. 7-28, (Flügel'in mukaddimesi) s. 31-48; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, IV, 395; Bursalı Mehmed Tâhir, *Müverrihin-i Osmâniye'den Âli ve Kâtib Çelebi'nin Tecüme-i Halleri*, Selanik 1322, s. 18-43;

ve eserleri en çok tercüme edilen müelliflerinden biridir. Onun coğrafyaya dair eseri Cihannümâ, geçmişte gördüğü ilginin yanı sıra, günümüzde de araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Cihannümâ, eserin mevcut nüshalarından da anlaşıldığı üzere iki defa yazılmış, ancak ikisi de tamamlanmamıştır.² Kâtip Çelebi, Cihannümâ'nın ilk şeklinin yarım kaldığını, ikinci Cihannümâ'nın baş kısmında anlatmaktadır.³

Kâtip Çelebi, ikinci Cihannümâ'da, bu eserini bitirip Padişah IV. Mehmed'e takdim ettiğini ifade etmesine rağmen,⁴ ondan sadece 75 yıl sonra kitabın ilavelerle baskısını yapan İbrahim Müteferrika kitabın müellife ait müsveddelerini bulduğunu, hem bu müsveddelerin hem de halk arasında dolaşan nüshaların yarım olduğunu belirtmektedir.⁵ İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin ifadelerine bakılırsa kitabın tamamlanmış olması gerektiğini, fakat tam bir nüsha bulunamamasının iki ihtimali akla getirdiğini, ya kitabın tamamlanıp nüshasının kaybolmuş olduğunu, ya da tamamlanamadığını ifade etmektedir.⁶

İbrahim Müteferrika ikinci Cihannümâ'yı, Şeyhülislâm Damadzâde Ahmed Efendi'nin teşvikiyle H. 1145 (M. 1732) yılında İstanbul'da devletin resmî matbaası Dâru't-Tıbâati'l-Âmire'de, bazı ilavelerle basmıştır. Bu çalışmada, İbrahim Müteferrika tarafından Cihannümâ'ya yapılan ilaveler ele alınacaktır.⁷

aynı müellif, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 124-131; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 105 vd; O. Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi, Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, y.y., t.y. ; aynı müellif, "Kâtip Çelebi", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)*, VI, 432-438; aynı müellif, "Kâtip Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 36-40; aynı müellif, "Kâtip Çelebi ve Hayatı", *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1985, s. 3-90.

² Kâtip Çelebi'nin ikinci defa yazdığı *Cihannümâ*, aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, H. 1145 (M. 1732) yılında İbrahim Müteferrika tarafından bazı ilavelerle neşredilmiştir. Bu çalışmada dipnotlarda "Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*" şeklinde gösterilen kaynak, İbrahim Müteferrika'nın basımını yaptığı bu ilaveli Cihannümâ'dır. Bu kitaptan alıntılar sadeleştirilerek verilmiştir.

³ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 9.

⁴ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 2.

⁵ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 2.

⁶ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 422; İbrahim Müteferrika, takdim yazısında da bu kitabın temize çekilen asıl nüshasının mevcut olmadığını ifade etmektedir.

⁷ Daha önce Cihannümâ'nın kaynakları hakkında bir yüksek lisans tezi yapılmış (Fikret Sarıcaoğlu, *Kâtip Çelebi'nin Cihannümâsı ve Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yarıcağ Tarihi Anabilim Dalı, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990), ayrıca adı geçen tezin sahibi tarafından bir makale yayımlanmıştır (Fikret Sarıcaoğlu, "Cihannümâ ve Ebubekir b. Behrâm ed-Dimeşki-İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 121-142). Sarıcaoğlu, bu tezini, "en azından ilk te'lif Cihannümâ'nın tenkidli metninin tesisine bir ön hazırlık gayesiyle" hazırladığını ifade etmektedir (s. VI). Şu ana kadar birinci veya ikinci telif Cihannümâ'nın tenkitli metninin yayımlanmadığı görülmektedir. Yalnız Kâtip Çelebi'nin vefatının 350. yılı münasebetiyle 2007 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin desteği ile, Prof. Dr. Bekir

I- Cihannümâ'nın Yazılış Serüveni

Cihannümâ, Kâtip Çelebi'nin kendisinin verdiği bilgiye göre ve eldeki mevcut nüshalardan da anlaşıldığı üzere iki defa yazılmıştır.

Kâtip Çelebi, 1055/1645'te Girid seferi dolayısıyla deniz ve kara haritalarıyla meşgul olmaya başlamış,⁸ daha sonra da Arapça, Farsça ve Türkçe coğrafya kitaplarından yararlanarak Cihannümâ'yı yazmaya başlamıştır. Cihannümâ'nın bu ilk şeklinin 1645-1653 arasında bir zamanda yazıldığı anlaşılmaktadır.⁹

Kitaba nasıl başladığını anlatırken,

“Çocukluğumdan beri bu cisimler âlemine hayvanlar gibi bakan şahıslar hakkında söylenen “Göklerin ve yerin yüceliğini düşünüp araştırmazlar mı?”¹⁰ âyeti beni, astronomi fennine (ilmine) dair kitapları incelemeye yöneltir, “Yeryüzünü dolaşın ve Allah'ın kudretinin eserlerini görün” hadis-i şerifi de coğrafya fennine dair kitapları araştırmaya sevk ederdi. Her defasında, Hristiyanlar'ın Yunanlılar'dan intihal ederek (aşirtarak) bu fenni araştırma ve ortaya koymada tam bir dikkat ve maharet göstermelerini; Müslümanların ise inkar ve ihmallerini, bu konudaki bilgisizliklerini ve tembelliklerini görüp üzüldüm”¹¹.

diyen Kâtip Çelebi ilk önce müslüman müelliflerin eserlerinden faydalanarak bir dünya coğrafyası hazırlamaya başlamış, Cihannümâ adını verdiği bu kitapta Müslümanlar arasında yaygın olarak kullanılan ve çoğunlukla Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları) adı verilen kitaplardaki üsluba bağlı kalmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplardan yararlanarak hazırladığı bu kitabının giriş ve birinci kısmını bitirdikten sonra Atlas Okyanusu'ndaki adalar konusuna geldiğinde, bu bölgede

---

Karlığa ve Doç. Dr. Said Öztürk'ün başkanlık ettikleri bir heyet tarafından, İbrahim Müteferrika tarafından ilavelerle basılan Kâtip Çelebi'nin (ikinci) Cihannümâ'sının tıpkı basımı ve günümüz Türkçesi ile sadeleştirilmiş şekli hazırlanmaktadır. Bu makale ile yakında yayımlanacak olan (ikinci) Cihannümâ'ya İbrahim Müteferrika tarafından yapılan ilavelerin tespit edilmesi, böylece yeni baskıyı okuyacaklara pratik bir fayda sağlanması da hedeflenmiştir.

⁸ Kâtip Çelebi, *Mizânülhak*, (açıklamalarla sadeleştiren: Mustafa Kara), s. 172.

⁹ Gökyay, birinci Cihannümâ'ya 1058/1648 yılında başladığını yazmakta (“Cihannümâ”, DİA, VII, 541), fakat bilginin kaynağını belirtmemektedir; Sarıcaoğlu da aynı tarihi vererek *Mizânülhak* s. 134'ü kaynak göstermektedir (Sarıcaoğlu, adı geçen makale, s. 122) fakat *Mizânülhak*'ta bu bilgiye rastlayamadık. Hamit Sadi SELEN, Atlas Minor'un yazımına 1650'de başladığını belirterek, birinci Cihannümâ'nın 1645-1650 arasında yazıldığını belirtmektedir (SELEN, “Cihannümâ”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, 2. Baskı, Selen, s. 125). Fakat Atlas Minor'e başlama tarihinde bir yanlışlık olduğunu düşünüyoruz; çünkü, matbu Cihannümâ'da bu tarih Hicrî 1064 yılı Muharrem ayının ortaları (1653 yılı Aralık Ayı başları) olarak verilmektedir. Ya tarih hesaplamasında bir yanlışlık, ya da Selen'in elindeki nüsha ile Matbu nüsha arasında bir farklılık olmalıdır.

¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm, A'râf (7)/ 185.

¹¹ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 9.

bulunan İngiltere, İrlanda ve İzlanda adlı büyük adalarda birçok ülkeler ve hükümdarlar bulunduğu halde “onlarla ilgili bilgilerin ve özelliklerin binde birini bile bulamayınca” kitabı tamamlama konusunda ümitsizliğe düşmüş ve kitabı yarım bırakmıştır.

Yarım bırakılan bu kitap, daha sonra “Birinci Cihannümâ” olarak anılacaktır.¹² Birinci Cihannümâ’nın tam bir nüshası günümüze intikal etmemiştir. Elde eksik bir şekilde birçok nüshası vardır.¹³ Elde tam bir nüshanın bulunmadığı bilgisi bazı araştırmacılar tarafından yanlış anlaşılaraq “Cihannümâ’nın birinci şeklini ihtiva eden nüsha ortada mevcut değildir” şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁴

Kâtip Çelebi daha önce Avraham Ortelius’un yazdığı Büyük Coğrafya kitabını görmüş, Gerhard Mercator’un yazmaya başlayıp ölmesi üzerine bitiremediği ve Lodovikos Hondiyos ile Petros Montanos’un tamamladığı Atlas Major adlı kitabı da görüp oradaki bazı şekil ve haritaları kitabına (ilk yazdığı Cihannümâ’ya) eklemek için almıştır. İlk yazdığı Cihannümâ kitabını tamamlamaktan vazgeçince, Ortelius’un Coğrafya’sını bir terikeden elde edip tercüme etmek için beklerken, Atlas Major’un, Lodovikos Hondiyos ve Petros Montanos tarafından yapılan muhtasarı Atlas Minor adlı kitaba sahip olur. Bunun üzerine Atlas Minor’u Latince’den Türkçe’ye tercüme konusunda kendisine büyük bir şevk gelir. “Coğrafya feninin kurallarına vâkıf ve Latin dilinin inceliklerine âşinâ, çok kabiliyetli bir kimse olan” , Fransa’dan İstanbul’a gelmiş bir Hristiyan olup ihtida eden ve Türkçe’yi de iyi öğrenmiş olan İhlâsî Mehmed Efendi’ye bu kitabı okutup birlikte “takrîr ettikten” sonra, Hicrî 1064 yılı Muharrem ayının ortalarında (M. 1653 yılı Aralık ayı başları) tercümeğe başlar. Atlas Minor’un şeklini değiştirmez, eksiltme ve ilave de yapmaz. Sadece gerektiğinde, zor isimleri ve anlaşılmayan yerleri açıklamak için kenara hâşiyeler yazar. Şekilleri de sayfa sayfa olduğu gibi aktarıp adına “Levâmi’u’n-Nûr fî Zulmeti Atlas Minor” (Atlas Minor’un Karanlığını Aydınlatan Parıltılar) der.¹⁵ Katip Çelebi, 1065 yılı Safer ayının ilk günlerine (M. 1654 Aralık ayının ortaları) geldiğinde anılan kitabın üçte ikisini yazmış ve haritalarını çizmiştir. Atlas Minor’u tercüme etmesinin sebebi, yazacağı kitapta buradaki bilgileri kullanma

¹² O. Şaik GÖKYAY: *Kâtip Çelebi, Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler*, s. 62; Hamit Sadi SELEN: “Cihannümâ”, *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, 2. Baskı, s. 123; Sarıcaoğlu, *adı geçen tez*, s. 41-48; aynı müellif, *adı geçen makale*; aynı müellif “Ebû Bekir b. Behrâm”, *DİA*, X, 110.

¹³ Gökyay, “Cihannümâ”, *DİA*, VII, 541; Sarıcaoğlu, *adı geçen tez*, s. 41-48; aynı müellif, *adı geçen makale*, s. 122; aynı müellif “Ebû Bekir b. Behrâm”, *DİA*, X, 110; H. S. Selen de kendisindeki yazma (ikinci) Cihannümâ’da birinci Cihannümâ’nın eksik bir nüshasının bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Selen, s. 123.

¹⁴ J. H. Kramers, “Coğrafya”, *MEB İA*, MEB Basımevi, İstanbul, 1945, III, 217 (Madde İbrahim Hakkı Akyol tarafından tevsi’ edilmiştir.).

¹⁵ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 9-10.

arzusudur, yoksa kitap tercümesi değildir. Bundan sonra H. 1065 (M. 1654) yılında Cihannümâ'yı yeniden yazmaya başlar.¹⁶

“Telifine başlangıç olarak da:

“Mir’ât-ı dünya ve mâ fihâ oldu bu Cihân-Nümâ”
mısraı ile 1065 yılı tarih düşürülmüştür.”¹⁷

Bu sefer daha önce kitabı tamamlamasına engel olan bilgi eksikliklerini önemli ölçüde gidermiştir.

“(Atlas Major’un özeti olan) bu Atlas Minor’u ben Türkçe’ye tercüme edip o tercümeyle bu kitaba (Cihannümâ’ya) koydum. Böylece bu fenle ilgili olarak yazılmış bulunan Türkçe ve Arapça kitapların eksiklerini tamamlamayı amaçladım.”¹⁸

Bu seferki teşebbüsünde kitabını kendi belirlediği usule göre yazacaktır. Bu ikinci Cihannümâ’da doğu ve batı kaynaklarından yararlanacak, fakat doğu kaynaklarının yanlışlıklarını imkân nispetinde düzelterek, eksikliklerini batı kaynaklarından tamamlayacak, Avrupa ve Amerika ile ilgili bilgileri de batı kaynaklarından alacaktır. Batı kaynaklarının eksiklerini de doğu kaynaklarından tamamlayacak, bununla birlikte sakıncalı taraflarını almayacaktır. Bunu kitapta şöyle anlatır:

“11. Fasıl, Cihân halkının dinlere göre açıklanması hakkındadır:

Bu fasıl, Atlas Minor Kitabı’nın tercümesi olan Levâmi’u’n-Nûr’un 156. faslıdır. İlgisi olduğu için buraya yazıldı. Neticede, Mercator, Atlas’ta kendi dindarlığı gereğince (coğrafyayı) ortaya koyup taksim etmiştir. Biz bu kitapta İslam’ın gereği üzere yazdık.”¹⁹

Kâtip Çelebi, Levâmiu’n-Nûr’un bölümlerini yeri geldikçe tümüyle aktarıp Cihannümâ’ya dahil eder. “Kâfir beldeleri ile ilgili nakledilmesi uygun olmayan bilgiler” ise nakletmez. Böylece değersiz kimselerin tenkit ve saldırılarını bir miktar hafifletmeyi hedeflemiştir. Zira daha önce Atlas tercümesinde tam tercüme yoluna gitmiş, kitabın aslına bağlı kalarak, kâfir beldelerine ait eserler, ocak beylerinin ve yazarlarının adları, şarap, domuz ve kiliseler ile ilgili bilgileri tekrar tekrar dile getirmiştir. Fakat ikinci Cihannümâ’da anlatılması uygun olmayan yerleri atlamıştır.²⁰

Kitabın tertibinde de yeni bir metod takip edecektir. Batı kaynakları, kendilerini dünya’nın merkezine koymanın bir sonucu olarak, coğrafya kitaplarına Av-

¹⁶ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 1.

¹⁷ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 2.

¹⁸ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 8.

¹⁹ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 122.

²⁰ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 11.

rupa'dan başlamakta, Avrupa'yı ayrıntılı olarak anlatıp Asya ve Afrika hakkında çok kısa, eksik ve zaman zaman da yanlış bilgiler vermektedirler.

Kâtip Çelebi bu kitabıyla İslam coğrafyacılarının eserlerinde bulunmayan birçok yenilik getirmeyi arzulamıştır. Öncelikle, Yeni Dünya'yı (Amerika'yı) içine alacak ilk Osmanlı dünya atlası olacaktır.²¹ Kitapta tanıttığı bölgelerle ilgili tam sayfa veya yarım sayfa tutan haritalar da yer alacaktır. Bu haritaları doğu ve batı kaynaklarından elde edip süzgeçten geçirmek için çok çaba harcamıştır. Batı kaynaklarından Iacopo Gastaldi, Gerard Mercator ve Abraham Ortelius başta olmak üzere birçok kaynağa başvurup haritalarını kopyalamış ve uygun bulduklarını alıp eksiklerini tamamlamaya çalışmış, yanlış veya taraflı bulduğu bilgileri almamıştır.

Yazar, haritalara bolca yer vermek istemesine rağmen, o dönemde Osmanlı'da kitap baskısı olmadığı için, müstensihlerin özellikle harita kopyalama sırasında çok yetersiz kalıp haritaları gereği gibi kopyalayacakları ve fahiş hatalara sebep olacakları endişesi ile, bu kitabında haritalar az yer vermiştir.²² Bununla birlikte kitabı istinsah ettiren ve edenlere kitabın şekillerini kopyalarken dikkatli olmaları konusunda uyarıda bulunmaktan ve bu konuda dikkatli davranmayıp "kitabın şekillerini gereksiz süsleme sanarak kasten atlayıp geçen, kitabı elbisesi soyulmuş yabanîlere, kuyruğu ve kanadı yolunmuş kuşa döndüren" cahillere "Hak Teâlâ da ona belâ vere, ömrünün günleri eksile" şeklinde beddua etmekten de kendini alamaz. "Zîra şekiller bu ilmin olmazsa olmaz güzelliklerindedir ve bu ilim her zaman akla ve hislere hitap eden şeylerle anlatılagelmiştir."²³

Kâtip Çelebi, her ne kadar doğu ve batı kaynaklarından faydalansa da, katıldığı seferler ve yaptığı seyahatler esnasında gördüğü yerlerle ilgili edindiği bilgiler sayesinde kaynaklarının yanlışlarını düzeltmiştir. Hagen'in "Cihannümâ'da bulunan hiçbir bilginin, hatta hiçbir parçasının bile Kâtip Çelebi'nin keşif ve seyahatlerine dayanmadığı" şeklindeki iddiası²⁴ isabetli değildir. Çünkü bu konuda Kâtip Çelebi "On Üçüncü Emir: Bu ilmin zorluğu, islâhı ve ehl-i vukûfa yardımı hakkındadır" başlığı altında İslam kaynakları ve Avrupalı kaynakların yanlışlarından bahsederken,

"Rum (Anadolu ve Rumeli), Şam, Hicaz, Irak, Cebel, Azerbeycan'da bu fakir gezip bizzat gözlerimle gördüğüm yerlerde, (daha önce yazılan kitapların) yaptıkları resmi (çizimleri) gerçeğe ters görüp o kitaplar hakkında da büyük sû-i zanım doğdu"²⁵

²¹ Gottfried HAGEN: "A Mirror Of The World", *Vefatının 350. Yılında Kâtip Çelebi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2007, s. 80.

²² Hagen, s. 80.

²³ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 55.

²⁴ Hagen, s. 80.

²⁵ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 66.

demektedir. Tabii ki dünyanın bütününe içine alan hiçbir coğrafya kitabı ve atlas, bütünüyle yazarının kendi bilgilerini içermez. Ama Kâtip Çelebi'nin yukarıdaki ifadesinden açıkça anlaşıldığı üzere, kendisi Anadolu, Rumeli, Kafkaslar ve Arap Yarımadası'nda birçok yeri görmüş ve buralarla ilgili doğu ve batı kaynaklarındaki yanlışları düzelterek kitabına almıştır.

Cihannüma, sadece genel bir dünya coğrafyasını yansıtmamaktadır; Hagen'in ifadesiyle, "dikey ayna bu sefer yan yatarak"²⁶ XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunu bize derinlemesine ve enlemesine gösteren bir ayna olmaktadır. Kâtip Çelebi, kendi döneminde üç kıtaya yayılmış Osmanlı toplumu hakkında nakledilen şifahi bilgileri yazıya geçirerek, sürekli ve kalıcı hale getirmiştir.

Kâtip Çelebi, Cihannüma'da daha önce yazılan kitaplardan farklı olarak, dünyayı 'kâinattaki tertibi takip edip', doğudan başlayarak batıya doğru ele alacaktır. Bunun sonucu olarak Asya'nın doğusundaki Okyanus'ta (Muhît-i Şarkî) bulunan Japonya, Mindanao, Selepes ve sair adalardan başlayıp Asya, Afrika ve Avrupa'yı sonra da Amerika'nın batı sahillerine kadar bilinen dünyayı yazmayı hedeflemiştir.²⁷

Kâtip Çelebi, faydalandığı Batı kaynaklarından olan Atlas Major ve onun kısaltılmışı olan Atlas Minor hakkında bilgi verirken, Cihannümâ'da takip edeceği metodu da anlatır.

"Bu kitabı (Atlas Minor) tercüme etmekteki asıl maksadım kitabı (Cihannümâ'yı) tamamlamak idi. Çünkü 1065 yılı Safer ayının ilk günleri -ki (M 1654 yılı) Kânûn-ı Evvel'in (Aralık ayı) ilk günleridir- anılan kitabın 438. sayfasında Cermanya (Almanya) ülkesindeki Bavaria (Bavyera) memleketinin tercümesine gelip geriye üçte bir kadarı kaldığında, bu Cihannümâ kitabını yeniden yazıp temize çekmeye başladım. Hayırla bitmesinin nasip olmasını ümit ediyorum. Bundan sonra Levâmiu'n-Nûr bölümlerinde olan konular yeri geldikçe tümüyle aktarılıp kitaba konulacaktır. Nakledilmesi uygun olmayan kâfir beldeleri ile ilgili bilgiler ise yerinde kalacak, nakledilmeyecektir. Böylece değersiz kimselerin tenkit ve saldırıları bir miktar hafifler. Zîra Atlas tercümesinde tam tercüme yoluna gidilmiş, kâfir beldelerine ait eserler, ocak beylerinin ve yazarlarının adları, şarap, domuz ve kiliselerinin tekrar zikredilmesi gerekmiştir. Fakat bu eserde anlatılması uygun olmayan yerler atlandı."²⁸

Kâtip Çelebi, Avrupalı yazarların Avrupa ülkeleri hakkında geniş bilgi verdiklerini ama Asya ve Afrika'yı çok kısa bilgilerle geçıştirdiklerini, fakat Avraham

²⁶ Hagen, s. 81.

²⁷ Kâtip Çelebi, (matbû) Cihannümâ, s. 123-124.

²⁸ Kâtip Çelebi, (matbû) Cihannümâ, s. 11.

Ortolyo (Abraham Ortelius) ile Atlas yazarı Mercator'un diğer batılılardan kısmen farklı bir yol izlediklerini, kendisinin de Atlas tercümesi Levâmiu'n-Nûr'u onun tertibi üzere yazdığını dile getirir. Daha sonra kitabına onları taklidi bırakıp tertibinde başka bir tarzı uygun gördüğünü belirterek, ikinci Cihannümâ'da takip ettiği usul hakkında şunları da söyler:

“Önce, Asya'nın doğusundan başlayıp daha sonra Afrika, Avrupa ve Amerika sayfalarını bu tertibe göre ayrıntılı olarak açıklamayı planladık, Asya memleketlerinin resimlerine, doğu dünyasının kitaplarından çok bilgiler yazdık.

İşbu kitapta Yeryüzü'ndeki memleketlerin açıklaması Felek-i A'zam'ın hareketine bağlı olup, bütünün hareketinin evvel'in (ilk) hareketine tabi olduğu (noktasından hareket edip yola çıkarak) doğu adalarının başlangıcından (başlayıp), Amerika'nın Batı sahillerinin nihayetinde sona erecektir inşaallahu teâlâ. Allâh'ın kereminden bu yolda yardımını yoldaş edip kitabı tamamlamaya eriştiğini dileirim.”²⁹

Fakat elde mevcut Cihannümâ nüshalarında bu bilgilerin hepsi bulunmamaktadır. Burada akla hemen şu soru gelmektedir: Acaba, Cihannümâ tamamlanmamış mıdır, yoksa tamamlanmış da tam nüshası bize mi ulaşmamıştır?

Bu sorunun cevabını kesin olarak bilememekteyiz. Bu cevap sadece bizim tarafımızdan değil, Kâtip Çelebi ile aralarındaki zaman dilimi bir asırdan az olan İbrahim Müteferrika tarafından da bilinmemektedir. Çünkü onun ulaşabildiği nüshalar da eksik idi. Müteferrika da bu konuda şunları yazar:

“Unutulmamalıdır ki ... Kâtip Çelebi'nin 'Eserin tamamı iki kısımdır. Birinci kısmı pek çok alt bölümleri kapsamakta; ikinci kısmı ise ülkelerin adları fihristinde yazılı olan harf sırasına göre bâblara (alt bölümlere) ayrılmaktadır' şeklindeki ifadelerinden ve yine Birinci Bâb'ın On Birinci Faslı'ndaki son tenbihde: “İmdi bu kitapta, yeryüzündeki ülkelerin anlatımı ... doğudaki adalardan başlayıp Batı Amerika sahillerinde son bulur” demesinden anlaşılıyor ki, bu kitap hacmi büyük, benzeri az bulunan, iki cildi kapsayacak genişlikte çok değerli bir kitap olmalıdır. Lâkin bu zamanda insanların elinde gezinen (bu kitabın bazı) nüshalarında görüldüğü gibi, bizim ulaşabildiğimiz (kadarıyla) kendi el yazısıyla yazılmış nüsha da müsvedde halinde bulunmaktadır. Kitabın giriş kısmındaki “14. Emir”de (yer alan) toplu fihristte zikr edilip açıklanması taahhüt edilen ve isimleri belirtilerek fihristte sayılan ülkeler, bölgeler ve şehirler faslı söz konusu kitapta henüz bitirilmemiş ve eksik kalmıştır. Bununla birlikte bu eşsiz eserin merhum Sultan Mehmet Hân - Allah rahmet etsin ve bağışlasın- zamanında ortaya konup onun hazinesine takdim

²⁹ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 123-124.

edildiği merhum yazarın kendi el yazısıyla haşiye yazdığı nüshanın "Minhü"sünde (kenar notunda) görülmektedir ve bu ifade yukarıda nakledilmiştir.³⁰

Kâtip Çelebi, "On Dördüncü Emir: Bu kitapta zikredilen memleketlerin, iklimlerin³¹ ve şehirlerin fasıllarının fihristi hakkındadır" başlığı altında icmâlî bir fihrist verir ve kitabın sonunda ayrıntılı bir fihrist bulunduğunu belirtir.

"Harf sırasına göre tertip edilip fasılların sayısı rakam ile işaret ve tayin edilmiştir. Bu fihrist icmâlîdir. Bir ülke ve memleketin kitabın kaçınıcı faslında olduğunu öğrenmek gerektiğinde buradan bilinir. Fakat bir şehir ve beldenin hangi memlekette olduğunu öğrenmek gerektiğinde, kitabın sonundaki mufassal fihriste bakılmalıdır. Orada ülkeler ve şehirlerin isimleri harflere göre düzenlenmiştir."³²

Bu ifadelerden de Cihannümâ'nın bitirildiği ve sonuna ayrıntılı bir fihrist konulduğu anlaşılabilir. Bununla birlikte, böyle bir şey yapmaya niyetlendiği için bunu yazdığı, ama kitabı tamamlayamadığı için fihristi de yazamadığı sonucu da çıkarılabilir. Şu ana kadar tam bir nüshanın bulunmaması, birçok araştırmacı tarafından, Cihannümâ'nın asla bitirilemediği ve Sultan'a sunulamadığı şeklindeki görüşün kabul edilmesine sebep olmuştur. Hagen, 14 Ağustos 1668 tarihinde Hollanda elçisi J. Colier tarafından Padişah'a hediye edilen Willem J. Blaeu'nun Atlas'ının ancak birkaç yıl sonra veziriazamın uzun süren ısrarları sonucunda Ebu Bekir b. Behram ed- Dimeşkî'ye³³ tercüme ettirilebilmesini de buna delil olarak gösterir.³⁴ Yani, ona göre, böyle bir kitabın faydalı olduğu konusunda henüz zihni bir hazırlık yoktur, eğer Cihannümâ tamamlanmış olsaydı böyle bir eserin faydası bilinirdi.³⁵ Kesin olan bir şey varsa, o da, elimizde tamamlanmış bir nüsha bulunmadığıdır.

³⁰ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 2.

³¹ İklim, coğrafya terimi olarak ülke, bölge, eyâlet kelimelerinin müterâdifi olarak kullanılır. Buna göre eski filozoflar Dünya'yı 7 iklime (iklîm-i hakîkî), İslâm Coğrafyacıları umumiyetle 26 iklime (iklim-i örfî) taksim etmişlerdir. Ekvator ve kutuplara olan mesafeler iklim tayininde esas alınmıştır (T. H. Weir, "İklîm", *MEB İA*, V/2, 948).

³² Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 67.

³³ Şam doğumlu bir Türk olduğu belirtilen Ebu Bekir b. Behram ed- Dimeşkî hakkında sınırlı bilgi mevcuttur. İlmiye sınıfından olup Coğrafyacı Ebubekir Efendi olarak İstanbul'da 20 yıl tedrisle uğraşmış, en son Haleb Kadılığı'ndan azledilmiş iken 1102 yılı Cemaziyevvel (Ocak-Şubat 1691) ayında vefat etmiştir. Hakkında bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, I, 174-175; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 315; Fikret Sarıcaoğlu, "Ebu Bekir b. Behrâm", *DİA*, X, 110-111; aynı müellif, "Cihannümâ ve Ebubekir b. Behrâm ed-Dimeşkî- İbrahim Müteferrika" *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 128-130.

³⁴ Hagen, s. 82.

³⁵ Her ne kadar Hagen, Atlas'ın, veziriazamın uzun ısrarları sonucu ancak birkaç yıl sonra tercüme ettirilebildiğini söylüyorsa da, bu konuda farklı bilgiler de vardır. Şöyle ki: tercüme işi ile önce Divan-ı Hümayun tercümanlarından hekim Alexander Mavrocordato görevlendirilmiş ve kendisine

Eğer kitabı tamamlayarak padişaha takdim etti ise bu takdim edilen nüshanın bulunma ihtimali en yüksek olan yer Topkapı Sarayı olmalıdır. Topkapı Sarayı'nda daha önce Pîrfî Reis'in bazı haritalarının bulunduğunu da hatırlayarak bu ümidi kaybetmemek, en azından sarayın en ücra yerlerine kadar titizlikle araştırılması sonucunu getirir, bu da aranan nüsha olmasa bile unutulmuş başka şeylerin açığa çıkmasına sebep olabilir.

Cihannümâ, birçok defa Avrupa dillerine tercüme edilmiştir ama hiçbiri tam değildir, hepsinde belirli bölümler tercüme edilmiştir.³⁶

II- İbrahim Müteferrika'nın Cihannümâ'ya Yaptığı Eklemeler

İbrahim Müteferrika'nın Cihannümâ'ya bir kaç şekilde eklemeye yaptığı görülmektedir. Kendisi yaptığı eklemelerle ilgili şu bilgiyi vermektedir:

“Kitabın asıl özelliğini değiştirmekten, fazlalık eklemekten ve eksiltmekten son derece kaçındım. Sadece elimizde olan kaynaklara müracaat ederek bu kitaba yer yer “tezyîlü't-tâbi” = yayınlayanın notu” başlığıyla bazı ek bilgiler, geometri ve tabii bilimlerle ilgili bazı tarifler koymayı uygun gördüm; ayrıca “ecrâm-ı ulviyye ve süfliyye = yakın ve uzak (Ay üstü ve Ay altı) gök cisimleri”nin kemiyet ve keyfiyetleri (nitelik ve nicelikleri) ile ilgili, eski ve yeni filozof ve uzmanların görüşlerini toplayarak bunları kısaca belirttim, bu konudaki görüşlerin kolay anlaşılabilirliği için yer yer şekiller koydum, uzay ile ilgili bilgiler verdim; ülkeler ve şehirler anlatılırken yer yer yeni coğrafya kitaplarından bazı faydalı bilgiler ve haritalar ekleyerek kitabın bablarını ve fasıllarını genişlettim, böylece ülke yöneticileri, milletler ve ırklar hakkında açıklamalar yaptım.”³⁷

İbrahim Müteferrika, bu bilgilerin devamında hem Cihannümâ'nın usulünü özetleyen, hem de kendisinin Cihannümâ'ya yaptığı ikinci tür eklemeyi gösteren bir bilgi vermektedir:

“Bu kitap doğudan itibaren ülkeleri ve onların yönetimlerini anlatmaya başlayıp, Batı'ya doğru yönelerek Erminiya (Ermenistan) bölgesindeki, Osmanlı ülkesi içerisinde yer alan Van Eyaleti'nde son bulmaktadır. Bu durum ilim adamlarının görüşüne; galiba müellifin maksadına da uygun olduğundan, ben de birinci cildin Asya Kitası'nı tamamen kapsamaya için, Uzak Doğu'da Hint Adaları ve Çin'den başlayarak İstanbul'a gelinceye kadar Anadolu ve Arap Yarımadası'ndaki bölgeleri ekleyip birinci cildin tamamlanmasına gayret ettim.”³⁸

Sakızlı bir Fransız Cizviti yardımcı olarak tayin edilmiştir. Ancak bu görev yerine getirilmeyince Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın teklifi ve IV. Mehmed'in fermanı ile tercüme işi Mayıs 1675'te Ebu Bekir'e verilmiştir. Tercümesi 1685'te bitmiştir. (Sarıcaoğlu, “Ebû Bekir b. Behrâm”, DİA, X, 111)

³⁶ Gökyay, “Kâtip Çelebi”, *MEB İA*, VI, 437; Karlığa, “Vefatının 350. Yılında Kâtip Çelebi”, *Vefatının 350. Yılında Kâtip Çelebi*, s. 5; Selen, s. 121.

³⁷ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 2-3.

³⁸ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 3.

İbrahim Müteferrika'nın Cihannümâ'ya şekil ve haritalar da eklediği kesindir. Bu şekillerden bazılarını kesin olarak belirlemek mümkündür, ama haritalar konusunda henüz kesin bilgi yoktur.³⁹ Matbu Cihannümâ'daki haritalardan hangilerinin Kâtip Çelebi'ye, hangilerinin ise İbrahim Müteferrika'ya ait olduğu ayrı bir araştırma konusudur. Biz bu çalışmada eklenen metinleri inceleyeceğiz.

İbrahim Müteferrika'nın, Cihannümâ'ya yaptığı eklemeleri iki grupta ele alabiliriz:

A- "TEZYÛLÛ'T-TÂBÎ' =YAYINLAYANIN NOTU" BAŞLIĞI İLE YAPTIĞI EKLEMELER.

Bu tür eklemeler on iki yerde bulunmaktadır . Aşağıda bu başlıkla yapılan eklemeler ve bunlarda hangi konuların bulunduğu belirtilmiştir.

1-Kitabın Giriş Kısmında (s. 2-8).

İbrahim Müteferrika'nın Cihannüma'ya eklediği ilk notta, bütünü elde bulunmayan, eldeki nüshaları eksik olan bu kitabın aslı hakkında, başka bir deyişle Kâtip Çelebi'nin kitabı bitirip bitiremediği hakkında tahminler, baskıda takip edilen usûl, eklenen kısımlar hakkında bilgi, kitabın konusu olan coğrafya hakkında ve buna alt yapı olmak üzere âlem hakkında temel bilgiler, geometri ve tabii bilimlerle ilgili temel bilgiler ve kavramlar ele alınmıştır.

Burada ele alınan konu ve kavramlar şunlardır:

Üç boyutlu cisim, küp, satıh (yüzey), kenar, nokta, ta'limî cisim. Çizgi ve çeşitleri, yüzey (düzlem) ve şekilleri, İçbükey yaridaire, dışbükey yaridaire, paralel olan ve olmayan düz satıhlar (yüzeyler /düzlemler), düzlemsel şekil. Üçgen ve çeşitleri: Dörtgen, beşgen. Çizgi, daire ve parçaları, çember, dairesel çizgi, dairenin merkezi, yarıçap, dairenin çapı, kiriş, kiriş ile çemberin birer parçası ile çevrelenen parça (kıt'a), sinüs, kosinüs, yarıçap. Açı ve çeşitleri, dörtgenler, Mücessem (üç boyutlu) şekil: küre ve parçaları, kürenin dış yüzeyi, dairesel yüzey (daireysel alan), kürenin merkezi, kürenin yarıçapı; kürede bulunan daireler: azîme (büyük) daire, sağîre (küçük) daire, kürenin kutbu/hareketin kutbu, eksen, kürenin kuşağı.

Bu notta *Tabiiyyât (Fizik)* başlığı altında ise şu konular ele alınmıştır:

Tabii cisim ve kısımları: Basit cisim, bileşik (mürekkeb) cisim (madenler, bitkiler ve hayvanlar). Basit cismin kısımları: Felekî cisimler ve Unsurî cisimler. Esîrî gök cisimleri (Ecrâm-ı Esîriye), Ulvî Âlem (Ay üstü âlem), Unsurî cisimler (Toprak, Su, Hava ve Ateş), Süflî Âlem (Ay altı Âlem) veya Oluş ve Bozuluş Alemi (Âlem-i Kevn ü Fesâd).

³⁹ Matbû *Cihannümâ'*da bulunan toplam 40 adet şekil ve harita (11 harita Ahmet Eryüksel, diğerleri Hüsnü Koyunoğlu tarafından) gerekli yerler sadeleştirilerek Latin harflerine çevrilmiş ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından düzenlenen "Vefatının 350. Yılında Kâtip Çelebi Sempozyumu ve Sergisi"nde poster şeklinde sergilenmiştir.

Birleşik cisim ve kısımları, Felek'in hareketleri: Basit ve Muhtelif hareketler. Felek'in Basit (Mütesabih) hareketi, merkezin çevresindeki eşdeğer hareket, yıldız saati; Felek'in Muhtelif hareketi ve kısımları: tek (müfred) hareket ve birleşik (mürekkeb) hareket.

Anılan durumların daha kolay anlaşılması için, kitapta şekiller çizilmiş ve şekillerin üzerlerine adları yazılmıştır.

2- S. 10-11'de.

İbrahim Müteferrika, buradaki notunda, Kâtip Çelebi'nin, Atlas Major'un muhtasarı olan Atlas Minor adlı kitabı tercüme ederken yardımını aldığı, coğrafya ilmine vakıf ve Latincesi iyi olan Mehmed Efendi hakkında, daha geniş bilgi verir. Katip Çelebi, Mehmed Efendi'den

*"Daha önce Coğrafya fenninin kurallarına vâkıf ve Latin dilinin inceliklerine âşinâ çok kabiliyetli bir kimse olan ve Fransa'dan şehrimize (İstanbul) gelen Mehmed Efendi, kâbiliyeti gereği kısa zamanda Türkçe ifadelere de güç yetirir hale geldiğinden, anılan kitabı ona okutup birlikte takrîr ettikten sonra, kitabın manalarını uzunca düşünüp müellifin maksadını ortaya koyan ibareyi yazıya dökerek Hicrî 1064 yılı Muharrem ayının ortalarında (M. 1653 yılı Aralık ayı başları) tercümeğe başladım"*⁴⁰ diye bahsederken, İbrahim Müteferrika şunları eklemektedir:

'Sözüne güvenilir kimselerin anlattığına göre, adı geçen ihlâsî muhlis Şeyh Mehmed Efendi, coğrafya ilminde Kâtip Çelebi'nin hocası, Atlas ve diğer Latince kitapların tercümesinde üstadı ve öğretmenidir. Frengistan'da (Avrupa'da) Hıristiyanlar arasında meşhur, muteber ve çok zengin bir adamın oğlu olup bir rahip grubuna isteyerek girmiştir. İslam'ı tenkit edip şöhret kazanma arzusuyla Sultan Mehmed zamanında İstanbul'a gelip sarf, nahiv, mantık ve maânî kitaplarını adet olduğu şekilde görmüş, sahip olduğu kabiliyetle Türkçe ve Arapça'yı her yönüyle öğrenmiş, bir gün "ey yer suyunu yut ve ey gök tut!"⁴¹ âyet-i kerîmesini düşünürken hemen hidayete ermiştir"⁴²

3- S. 15-16'da.

Kâtip Çelebi'nin *"İkinci Emir: Bu fennin konusu olan Coğrafya kelimesinin anlamı hususundadır"* diye başlık atıp coğrafya hakkında bilgi verdiği bölümde İbrahim Müteferrika şu alt başlıkları ekler:

Coğrafya ve kısımları: "matematika" yani riyâzî (aritmetik) coğrafya, "historika" yani tarihî coğrafya. Atmosfer, yer kürenin büyüklüğü, durumu, dâireleri. Coğrafyanın bölümleri: hidroğrafya, atmosfere ve alt dalı anamğrafya,

⁴⁰ Kâtip Çelebi, (matbû) Cihannümâ, s. 9-10.

⁴¹ Kur'ân-ı Kerim, Hûd (11)/ 44.

⁴² Kâtip Çelebi, (matbû) Cihannümâ, s. 10-11.

haroğrafya, topoğrafya. Kozmoğrafya ve alt dalları, Tarihî coğrafya, “politika” kelimesiyle belirtilen siyâsî coğrafya.⁴³

4- S. 20-21'de

Kâtip Çelebi'nin dünyanın yuvarlaklığını ispat için bir başlık açıp çeşitli deliller ortaya koyduğu uzunca bir bölümde, İbrahim Müteferrika da dünyanın yuvarlaklığı hakkında ek bilgiler vermektedir. Bu anlattıklarını bir sayfada şekillerle çizerek göstermiştir.

Ayrıca, Doğu ve Batı Hindistan'a (Hindistan'a ve Amerika'ya) Atlas Okyanusu yoluyla seyahat ederek doğudan ve batıdan deniz yoluyla gelip gitmenin mümkün olduğunu, bunun ve batıdan gidip doğudan dolaşım gelen gemilerin durumunun, dünyanın yuvarlak olduğu iddiasını yeterince ispat ettiğini söyler..

5- s. 22-48'de

Kâtip Çelebi'nin “*Beşinci Emir: Feleklerin ve Unsurların Halleriyle İlgili Toplu Bilgi*” adıyla açtığı başlık altında İbrahim Müteferrika 26 sayfa tutan uzun bir ekleme yaparak aşağıdaki konularda ayrıntılı açıklamalar yapar:

Feleklerin kütlelerinin ve unsurların cisimlerinin lahana yaprakları gibi birbirinin içinde birçok küreler şeklinde olup, düzenli bir şekilde daha büyüğünün daha küçüğünü kuşattığı; bunların bütün yönlerden birbirine temas ettiği (teğet olduğu) ve uyumlu olarak hepsinin tek bir küre şekline girip cismânî âlemi oluşturduğu. Gök cisimlerinin (Ecrâm-ı Semâviye'nin) sayılarında, bazen konumlarının ve düzenlerinin niteliğinde, bazen de hareket ve durağanlıklarında ve bunlarla ilgili işleri ve diğer hususları yazıp açıklamada, bilginlerin ihtilafa düştüğü.

İbrahim Müteferrika, astronomi alanında cismânî âlemin yani gökkürenin (küre-i âlem) izahı ve tasviri konusunda ortaya üç ekolün (mezhebin) çıktığını belirterek bu ekolleri açıklar:

“1. ekol, Aristo ve Batlamyus'un görüşüdür. 2. ekol, Fisagor (Pythagoras) ve Eflatun ile Kopernikos (Copernicus)'un görüşüdür. 3. ekol, Tiko Brahe (Tycho Brahe) isimli filozofun görüşüdür.

Latin bilginleri birinci görüşe göre olan hey'ete (astronomi) Eski Hey'et (Hey'et-i Kadîme), ikinci ve üçüncü görüşe göre olan hey'ete de Yeni Hey'et (Hey'et-i Cedîde) derler.”⁴⁴

Bundan sonra muhtemel tepkilere cevap olmak üzere, çok önemli bulduğu bir hususu belirtir: Bu konudaki görüşler ne olursa olsun, “bu feleğin çarkı her ne

⁴³ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s.15-16.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 23.

şekilde dönerse dönsün” bu kâinatın Allah tarafından yaratılmasına inanmak dinin gereklerindedir.⁴⁵

İbrahim Müteferrika, daha sonra bu üç ekolün görüşlerini açıklar ve her birinin görüşüne uygun düşen âlem tasvirini ve gökküre tahayyülünü açıklayacak şekil ve resimleri de kitabına eklediğini belirtir.⁴⁶ Bu ekollerin mensuplarının fikir birliği ettikleri konular yanında görüş ayrılığına düştükleri konuları da ayrıntılı olarak açıklar. Bu görüşleri anlatmak için Feleklerin bölümlerinin şekilleri de çizilerek kitaba konulmuştur. Söz konusu bu feleklerin yapılarını açıklamaya ve şekillerini çizmeye başlamadan önce, bütün gezegenlerin durumlarını içeren bazı astronomi kanunları verilmiştir.

İbrahim Müteferrika, bu eklemesinde son olarak feleklerin tabiatları yani maddeleri konusunda filozoflar arasındaki görüş farklılıklarını ve göklerin sayısı hakkında üçüncü ekolün görüşünü anlatır ve konuyu “*Âlemin sırrına insan aklının tam olarak eremeyeceği*”ni anlatan biri Farsça, diğeri de Türkçe iki şiirle bitirmektedir. (s.48)

6- s. 58-59’da

Kâtip Çelebi, Cihannüma’da, “*Onuncu Emir: mesâfeler ve yer ölçüm (mesâha) âletleri hakkındadır*” başlığı altında karadaki ölçümler ve ölçü birimleri hakkında bilgi vermektedir. (S. 56-58)

Kâtip Çelebi, bu bölümde, başlıkta belirttiği gibi karadaki mesafeleri anlatmıştır. Denizdeki mesafelerle ilgili olarak sadece

“Denizde 60 Mil’e bir “Mecrâ” adı verilir, itidalli havada ortalama seyir ile ancak kat edilir. Uygun rüzgârda daha fazla yol almanın sınırı yoktur.”

şeklinde kısa bir bilgi vermektedir.

İbrahim Müteferrika burada bir ekleme yaparak kara ve deniz ölçü birimleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

7- S. 64-65’te.

Kâtip Çelebi, “*On ikinci Emir: Karti’nin (Harita) çizilmesiyle ilgili kaideler hakkındadır*” başlığı altında pusula hakkında bilgi verir. İbrahim Müteferrika da pusula, pusulanın kuzeyi nasıl ve neden gösterdiği ile ilgili görüşler, pusulanın ortaya çıkışı ve bilinmesi ile ilgili tarihi bilgiler, uygulamalardan örnekler ve ek bilgiler sunar, Çin halkının 2500 yıldan beri mıknatısın özelliklerini bildiğine dair bir hadise nakleder. Bundan sonra, Batılı filozofların mıknatısın özellikleri hakkındaki farklı görüşlerini açıklar. Ayrıca bazı mekânlarda Kuzey noktasından bir miktar Batı’ya ve bazı yerlerde doğuya doğru meylettğini ve mihrap belirlenme sırasında pusulanın ibresine bağlı kalmanın yeterli olmayıp “Rubu”, “Usturlab” ve diğer

⁴⁵ Kâtip Çelebi, (*matbû*) Cihannümâ, s. 23.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, (*matbû*) Cihannümâ, s. 24.

denenmiş rasat âletleri ile çalışmak ve dikkatli davranmak gerektiğini hatırlatır, ayrıca bu konudaki bir hadiseyi nakleder:

“Garip bir durum: H. 1140 (M. 1727-1728) yılında Rumeli Hisarı civarında Bebek Bahçesi adlı yerde merhum Kaptan Mustafa Paşa'nın yaptırdığı mescid-i şerifin mihrabını belirleme konusunda ihtilaf edilip erbâb-ı maârif nice pusulalar, Rubu' tahtası, Usturlab ve diğer rasat âletleri getirdiklerinde pusulanın durumu rasat âletleriyle uyuşmayıp aralarında fâhiş farklılık ortaya çıkınca pusulaya itibar edilmeyip bu âletlerin gereğine göre irtifa işlemi kullanılarak mescid-i şerife mihrap belirlendi. Daha sonra gayretli kişiler harekete geçip iyice araştırma yaparak yönleri belirlediler, birçok büyük ibreli Kible-Nümâ (Pusulâ) yapıp kontrol ettiklerinde, ibrenin Kuzey noktasından, duyulanın/bilinenin aksine, 11,5 derece Batı'ya meylettığı görüldü. “Allah doğrusunu daha iyi bilir, dönüş de onadır.”⁴⁷

8- S. 404-406'da.

Kâtip Çelebi'nin, 401. sayfada başlayan, Dağıstan ve Gürcistan memleketlerini anlattığı 40. Fasil'da da, İbrahim Müteferrika 404. sayfada “Tezyilü't-Tâbi = Yayınlayanın notu” başlığı ile bir ekleme yapmıştır. Burada, Dağıstan hakkında bilgi vererek Dağıstan üzerindeki Moskof Çarı'nın kötü emellerini, daha önce bu konuda yapılan bir hatayı hatırlatarak alınan tedbirlerle Moskof Çarı'nın emellerinin boşa çıkartıldığı anlatmıştır.

Ayrıca, gerektiğinde bu bölgeye yardım edilmesi için Karadeniz sahillerinde kaleler inşa edildiğini, bu maksatla inşa edilen Faş Kalesi'ne donanma ile gönderilen mühimmatı Tiflis'e kolay ve kısa yoldan ulaştırmak ve gerektiğinde Şirvan ve Dağıstan'a yardım etmek için, Osmanlı mimarlarından Humbaracı Mehmed Ağa'nın H. 1135 (M. 1722-1723) tarihinde o tarafın keşfine görevlendirildiğini belirterek onun İstanbul'a gönderdiği keşif kağıtlarının muhtevasını kısaca kitaba almıştır. Keşif kağıtlarında Sohum Kale ile Sucak ve çevrelerinde yapılan keşif sonrası elde edilen bilgiler verilmektedir. (s. 404-406)

Burada keşif kağıtlarındaki bilgilerin ve yayıncının ifadelerinin nerede bittiğine dair bir kayıt görünmemektedir; fakat metnin akışından bu bilginin 406. sayfadaki Gürcistan'ın anlatılmasına başlandığı yerde bittiği anlaşılmaktadır.

9- S. 422'de.

Cihannümâ'nın metni 421. sayfada Doğu Anadolu'da Van Eyaleti'nde Hizan Kalesi ve Hizan Kasabası'nı anlattıktan sonra son bulmaktadır.⁴⁸ 422. sayfada İb-

⁴⁷ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 64-65.

⁴⁸ *Matbû Cihannümâ*'da Katib Çelebi'nin notlarının Hizan şehrinin anlatılmasından sonra bitip İbrahim Müteferrika'nın eklerinin buradan itibaren başladığı kanaatini oluşturacak bir üslup kullanılmıştır. Fakat, Sarıcaoğlu mevcut müsveddelere göre “Kâtip Çelebi'nin Sökmenâbâd şehri hakkında iki cümle yazıp bıraktığını, bundan sonra şehrin tasvirinin Ebû Bekir b. Behram tarafından devam etti-

rahim Müteferrika “Tezyîlü’t-Tâbi‘ = Yayınlayanın notu” başlığı ile, kitabın geriye kalan kısmı hakkında aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır:

“Kitabın müellifi merhum Kâtip Çelebi kitabında cihan memleketlerini ve hükümdarlarını doğudan batıya anlatacağını belirtmiş, ancak kendi el yazısıyla olan müsvedde ve halkın elinde bulunan nüshalar Van Eyaleti hududunun yazılmasından ileriye gitmemiştir. Bununla birlikte, kullanılan üslup ve kitabın başından beri kullandığı açık ifadeler, baştan taahhüt ettiği gibi kitabın tamamlanmış olmasını gerektirir. Galiba bu kitabın son kısmı kaybolmuştur, ya da kitabı tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir.

Bu hakir kul, merhumu taklit ederek tamamlamaya gayret ettim. Asya Kıtası’nın öteki iklimlerini de tertip üzere anlatıp yazmaya başladık, Cenab-ı Hakk’ın yardımı ile kitabı tamamlamaya çalışıp memleketlerin ve hükümdarların yazılması esnasında Coğrafya-yı Kebîr mütercimi Ebu Bekir b. Behram ed-Dımeşkî’nin ibaresi yer yer alınarak kısaltılacak ve çoğu yerde aynen nakledilecektir.”

Bu ifadelerden sonra Kars Eyaleti, hududu, Erzurum Sancağı ... şeklinde kitap devam etmektedir. Bu bölüm 422. sayfada başlamakta ve 697. sayfada sona ermektedir.

Bu bölümde, Erzurum Eyaleti’nin kalan kısımları, Fırat İle Dicle Arasındaki Cezire İklimi, Irak-ı Arab İklimi, Ceziretü’l Arab İklimi, Şam İklimi, Anadolu’nun diğer kısımları: İçel Memleketi, İstanbul’un çevresi, bu bölgelerde kurulan devletler, özellikle Emevi, Abbasi ve Osmanlı Devletlerinin tarihi oldukça ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Kitap, Sultan IV. Mehmed’in, Veziriazam Kara Mustafa Paşa’yı H. 1094 (M. 1683) yılında Nemçe Kralı’na bağlı olan Peç Kalesi’nin fethi için görevlendirdiğini bildirerek bitmektedir.

Bu bölümde yer alan konular ileride “*B- Kitabın Eksik Kalan Konularını Ebu Bekir b. Behram ed-Dımeşkî’nin Kitabından Tamamladığı Kısım*” başlığı altında ayrıntılı olarak verilecektir.

10- S. 432’de.

Kâtip Çelebi kitabını “örfi iklimler” esasına göre tertip etmiş ve 41. fasılda Erminiye İklimi’ne anlatmıştır. İbrahim Müteferrika’nın elindeki yazma nüsha, bu iklime bağlı Van eyaletini tamamlayamadan bitmiştir (matbu nüsha, s. 410). İbrahim Müteferrika, bu iklimin devamını yazmıştır (bu kısım matbu nüshada 422. sayfada başlayıp 432. sayfanın başında sona ermiştir). Bu iklimin bitiminde İbra-

rıldığı, bundan sonra da Hoşab, Çölemerik, Elbâk, Şekâk ve civarındaki kaleler ile Üstün, Berkisân, Bekr ve Hizan şehirlerinin tasvirinin de Ebû Bekir b. Behram tarafından yapıldığını” belirtmektedir. (Sarıcaoğlu, , “Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî- İbrahim Müteferrika”, s.133).

him Müteferrika bir "Tezyîlü't-Tâbi = yayınlayanın notu" daha ekleyerek şu açıklama yapıyor: (açıklama kısaltılarak verilmiştir)

"Bu kıymetli kitabın (Cihannümâ'nın) 41. faslı, örfî iklimlerden Erminiya İklimi'ni anlatmaya başlamış, Van Eyaleti'nin yazımında sona ermiştir. Yazarın açıklayacağını taahhüd ettiği diğer iklimlerle ilgili evraka ulaşmak mümkün olmadı. Erminiya İklimi'nden sayılan Erzurum'dan sonra Van ve Trabzon anlatılmıştır. ... İkisini anlatma konusunda (Ebû) Bekir b. Behram ed-Dîmeşkî'nin ibaresi aynen alındı. Bundan sonra Cihannümâ kitabının fasıllarındaki tertibe riayet edilerek 42. fasıl olarak örfî iklimlerden, Yunanca'da ve Latince'de Mezopotamya diye bilinen Cezîre İklimi'ne başlandı."

Kitap bundan sonra "42. fasıl: Fırat ile Dicle Arasındaki Cezîre İklimi" ile devam etmektedir.

11- S. 445'de.

433. sayfada başlayan Rakka Eyaleti'nin anlatılmasından sonra 435. sayfada İbrahim Müteferrika "Tezyîlü't-Tâbi" başlığı ile şu açıklamayı yapar:

"Şhrezol Eyâleti'nin şehirleri bundan önce İklîm-i Cebel yani İrâk-ı Acem faslında bir miktar anlatılmıştı. Fakat bu iklimin Cezire'ye ve Irak-ı Arab iklimine bitişik olması ve Kürdistan ülkelerinden sayılması yanında Devlet-i Aliye-i Osmaniye kanun ve kaidesi üzere müstakil bir eyalet kabul edilmesi sebebiyle burada ayrıca anlatılması uygun görülmüş ve Ebu Bekir b. Behram ed-Dîmeşkî Coğrafyasının ibaresi de bu buraya aynen alınmıştır."⁴⁹ "Eyalet-i şhrezol: bu vilayet Acem serhaddinde bir eyalettir..."

12- S. 697-698'de.

İbrahim Müteferrika'nın son eklemesi kitabın sonundadır. Burada İbrahim Müteferrika "Tezyîlü't-Tâbi = Yayınlayanın notu" başlığı ile şunları yazmıştır:

"Allah'a hamdolsun ki onun yardımıyla bu güzel kitabı tamamlamak nasip oldu. Ona tevekkül ederek kitabın önsözünde (dîbâcesinde) planlayıp taahhüt ettiğimiz gibi Asya kıtasının havi olduğu memleketler ve hükümdarların ahvali yazılmaya ve şekilleri çizilmeye başlanmış, doğu imaretlerinin (yerleşim yerlerinin) sonundan başlanarak batıya yönelip İstanbul şehrinin doğusunda ve hizasında bulunan Üsküdar'a, sağ ve solunda Karadeniz ve Akdeniz'in doğu sahillerine kadar mümkün olduğunca memleketler ve şehirler yazılmıştır. Eğer Padişahımız'ın yüce himmetleri olursa bu güzel kitaba ikinci cilt olmak üzere, İstanbul'dan başlayarak Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarının da havi olduğu memleketleri ve hükümdarları yazıp, âlemi gösteren bir ayna ortaya koymaya ve Müslümanlar arasında daha

⁴⁹ Yayınlayanın notu burada bitmiş olmalı fakat bazı notlarda olduğu gibi burada da notun bittiği belirtilmemiştir.

önce ortaya konmamış güzel bir hizmet ve övgüye layık bir iz ve hatıra bırakmaya gayret etmeyi Allah'tan niyaz ederiz.

Bu kitap hicrî 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732) tarihinde İstanbul'da Daru't- Tıbâati'l- 'Âmire'de baskıya yetkili kişi (İbrahim Müteferrika) tarafından basıldı.⁵⁰

B- KİTABIN EKSİK KALAN KONULARINI EBU BEKİR B. BEHRAM ED-DİMEŞKÎ'NİN KİTABINDAN TAMAMLADIĞI KISIM

Cihannümâ'da bulunmayan, Arap Yarımadası ve Anadolu'nun kalan kısımları ile ilgili bilgiler, Ebu Bekir b. Behram ed-Dimeşkî'nin (Ö. 1691) kitabından⁵¹ bazen aynen alınarak, zaman zaman da kısaltılarak kitap tamamlanmıştır.

Bu kısım 422. sayfada başlamış ve 697. sayfada son bulmuştur. Bu kısım, Kâtip Çelebi'nin bıraktığı (ya da İbrahim Müteferrika'nın bulabildiği nüshanın son kısmı olan) Van Eyaleti'nden devam etmekte; Kars Eyaleti, hududu ve Erzurum Sancağı'ndan başlanarak Doğu Anadolu, Arap Yarımadası ve Anadolu'nun diğer kısımları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bu bölümde fizikî coğrafya yanında o köy, şehir, bölge ve ülkenin beşerî ve tarihî coğrafyası da ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Bu kısımda anlatılan bölgeler ve konular aşağıda başlıklar halinde verilmiştir.

Erzurum Eyaleti, hududu, sancakları, dağlar, nehirler, ovası, gölü, bitkileri, mahsulleri, yolları ve menzilleri, meliklerin ve hâkimlerin (yöneticilerin) ahvali, Trabzon Eyaleti, camileri, bitkileri ve mahsulleri. Fırat ile Dicle arasındaki Cezire İklimi: eyaletleri ve vilayetleri. Irak-ı Arab İklimi: hududu, mesafesi, kapsadığı eyaletler, bölgenin tarihi. Ceziretü'l Arab İklimi: Yemen Memleketi, Ebrehe'nin kilisesinin ahvâli, Ebrehe'nin Kabe-i Muazzama'yı yıkmaya teşebbüsü, Ebabil

⁵⁰ Kâtip Çelebi, (*matbû*) *Cihannümâ*, s. 697-698.

⁵¹ Bu kitap Hagen' in verdiği bilgiye göre Willem J. Blaeuw'un 11 ciltlik Atlas'ının (*Atlas Maior sive cosmographia blaviana qua solum , salum, coelum accuratissime describuntur*) tercümesidir; Atlas 1668 yılında Hollanda elçisi tarafından Padişah'a sunulmuş, Sadrazam'ın ısrarları sonucunda ancak birkaç yıl sonra Dimeşkî'ye tercüme ettirilebilmiştir (Hagen, s. 82). MEB İslam Ansiklopedisi "Coğrafya" maddesinde ise, 'Atlas Major'un tercümesi Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fi Tahrîr-i Atlas Mayur (Topkapı Bağdad Köşkü kütüphanesi, nr. 1634/34934, 9 cild) olduğu, Coğrafya-i Kebîr ve Tercüme-i Atlas Mayur adlarıyla da anıldığı' bilgisi verilmektedir. (*MEB İA* III, 218) Fakat *Cihannümâ'nın* bu bölümünde yer alan tarihî birçok bilgi, o dönemde bir batılı tarafından yazılan bir atlasta bulunmayacak bilgilerdir; dolayısıyla, Dimeşkî'nin tercüme sırasında kitaba eklemeler yaptığı açıktır. (Hollandalı Willem Janszoon Blaeu (1571-1638)'nun başlatıp oğlu Joan Blaeu (1596 Alkmaar-1673 Amsterdam) tarafından bitirilerek 1662-1665 yıllarında 11 büyük cilt halinde yayımlanan Atlas Maior ve Blaeu'lar hakkında daha geniş bilgi için bakınız:

<http://www.oldworldauctions.com/information/blaeu.asp>)

kuşları, Ebrehe ordusu'nun helâki, Hadramut'un özellikleri, bölgenin İslam öncesi ve sonrasındaki tarihi.

Necd-i Hicaz İklimi, Süveys Denizi Adaları, Ceziretülarab (Arap Yarımada-sı), bölgenin İslam öncesi ve sonrasındaki tarihi, Nuh (A.S.)'in evladının vasıfları. Şam İklimi: bölgenin coğrafi ve beşerî yapısı, tarihi. İçel Memleketi, Kıbrıs Ada-sı'na ilhâk ve birlikte sancaklara taksimi, Anadolu, İstanbul'un çevresi, Anado-lu'nun yolları, menzilleri ve mesafeleri; diller, dinler, halkın vasıfları, meliklerin ve hâkimlerin ahvali.

Bölgede kurulan devletler ve tarihleri, Emevi Devleti, Abbâsi Devleti, Mı-sır'da Tolonoğulları, İhşidîler Devleti, Fatımîler Devleti, Mirdâsî Devleti, Selçuk-lular Devleti, Eyyûbiler Devleti, Türk Devleti, Zülkadirîler Devleti, Çerkezler Devleti.

Yüce Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da ortaya çıkışından başlayarak Sultan IV. Mehmed zamanındaki Çehrin seferi ve fethi ile Peç seferine kadar Osmanlı tarihi.

Bahsedilen devletlerin tarihi kitapta oldukça ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Özellikle Emevi, Abbasi ve Osmanlı Devletlerinin tarihi daha da ayrıntılıdır.

Kitap, Sultan IV. Mehmed'in, Veziriazam Kara Mustafa Paşa'yı H. 1094 (M. 1683) yılında Nemçe Kralı'na bağlı Peç Kalesi'nin fethi için görevlendirdiğini bildirerek bitmektedir. Kitabın basılma tarihi H. 1145 yılının ilk ayı (M. Temmuz 1732) olduğuna göre, arada 50 yıllık bir zaman diliminin tarihi anlatılmamıştır.

İbrahim Müteferrika Cihannüma'nın sonunda bu kitabın ikinci cildini de ha-zırlayıp bunda dünyanın geri kalan yerlerini anlatarak tam bir Dünya Atlası ortaya koyma niyetini açıklamıştır (s. 698). Fakat kitabın ikinci cildi hazırlanamamıştır.

Cihannümânın 698 sayfa olan matbû neşrinde, yapılan ilavelerin toplamı yaklaşık 325 sayfa tutmaktadır.⁵²

SONUÇ

Kâtip Çelebi, Osmanlı devleti'nin ihtişamını kaybetmeye başladığı, fakat il-mî, askerî ve siyâsî sahada başlayan bu duraklama ve gerilemenin sebeplerinin ilim adamı ve idareciler tarafından teşhis edilemediği bir dönemde yaşamıştır. Bu dönem aynı zamanda iç karışıklıkların yaşandığı, ilmî alanda görüş farklılıklarının sert tartışmalara ve çekişmelere dönüştüğü bir zaman dilimidir. Kâtip Çelebi, böyle bir dönemde yerleşik bilgi ve anlayışlara körü körüne bağlı kalmaksızın araştırmalar yapmış, fikirlerini çekinmeden söylemiş fakat sert tartışmalara ve kavgalara girişmemiştir.

⁵² Sarıcaoğlu, *adı geçen makale*, s. 142.

Farklı birçok sahada kıymetli eserler veren Kâtip Çelebi, Cihannümâ adlı coğrafya kitabı ile de, İslam âleminin Batı karşısında geriye düştüğü coğrafya alanında ne kendisinin ait olduğu İslam dünyasının eksik bilgilerini olduğu gibi almış, ne de bir aşağılık duygusuna kapılıp batılıları taklit etmiştir. İki dünyanın bilgilerini bir araya getirerek birbirlerinin eksik ve yanlışlarını -gücü yettiğince- düzeltmiştir. Bu çabasının meyvesi olarak, bilinen tüm dünyayı anlatan Cihannümâ (Cihan'ı Gösteren) adlı coğrafya kitabını yazmaya başlamıştır. Bu kitabın bütün bir nüshası elde mevcut değildir. Kâtip Çelebi'den yaklaşık 75 yıl sonra, 1732 yılında, Osmanlı'nın merkezinde ilk matbaayı kuran İbrahim Müteferrika bu kitabın bulabildiği en iyi nüshasını, Şeyhülislâm Damadzâde Şeyh Ahmed Efendi'nin teşviki ile, görevli olduğu devlet matbaasında (Daru't-Tıbâati'l- Âmire'de) basmış, kendisi de gerekli gördüğü yerlerde "Tezyîlü't-tâbi' = yayımlayanın notu" başlığı ile kitaba yer yer açıklamalar eklemiştir, kitabın eksik kısımlarından Arap Yarımadası ve Anadolu ile ilgili bilgileri Ebu Bekir b. Behram ed-Dımeşkî'nin Coğrafya-yı Kebîr (Büyük Coğrafya) tercümesinden tamamlamış, kitabın ikinci cildinde dünyanın geriye kalan kısımlarını yazmayı planlamıştır, ama ikinci cilt yazılamamıştır.